A TÖRÖK HANGUTÁNZÓ IGÉKRŐL.

OLVASTATOTT AZ 1863. OCT. 5-KÉN TARTOTT AKAD. ÜLÉSBEN.

Mit kell érteni az úgynevezett hangutánzó vagy hangfestő igék, vagy általában szók elnevezésen, az eléggé ismeretes dolog, és általában nem is nehéz azokat valamely nyelvben megismerni. De vannak mégis olyanok is, melyek a már nem hangfestő fogalmú szókhoz igen közel járnak, s melyek iránt valóban kétség támadhat, hogy még hangutánzók-e vagy nem? Teszem a magy. *sírni* e mellett *sí (sí, rí)* hangutánzónak mutatkozik, noha synonymuma *könyez*ni, mely mint a *köny* származéka semmi esetre nem hangutánzó, épen úgy mint a török *jašla-mak* sem (ettől *jaš* nedv, köny); megint a magy. *pihen*és egyrészint jelentésére nézve a *nyugov*ással, másrészt hangalakjára nézve a *pihegé*ssel érintkezik; *ohajt*ani (vmit) jelentésével már némileg túlemelkedett a csupa hangfestésen, de nem úgy a hason alakulású *sohajt*ani stb. — Ez okáért a török hangutánzó igék tárgyalásában egyelőre csak azokra fogok szorítkozni, a melyek határozottan és erőltetés nélkül ilyenekül vehetők, tehát főleg az állati szólásokat, ember-állati hangadásokat, s holmi neszeket zörejeket kifejező igékre, noha meg vagyok győződve, hogy az ezekben elétűnő szóalaki képződés vizsgálata bíztosan olyanok megismerésére is fog segíteni, melyek első tekintetre alig tüntetik elé jelentésükben a hangfestő jellemet, mert részint a szó hangfestő alaprésze hangzatilag elváltozott, részint az eredeti hallatszási jelentése átvitelesen emelkedett. E meggyőződésemet egyelőre hadd igazolja csak egy példa, mely már most és itt is elég világos lesz. A török *ojan*-mak azt teszi „fölébredni." Ki is sejtene ebben hangutánzást? Ámde tudni kell, hogy az oszmanli-török *ojan*, tatárúl még *ojgan* is, és a karagasz-tatárban *ôtkar* = fölébredni. Tudva e mellett a török dialectusoknak eddig is bíztosan megalapítható hangváltozási tüneményeiből, hogy

az oszmanli-török *j* szóközepén és végén igen gyakran *t*-ből eredt, úgy hogy az *ojgan* helyébe *otkan*-t tehetünk; tudva még azt is, hogy mind a *kan (gan)*, mind különösen a *kar (kïr* stb.) hangutánzó alapszóból igetőt alakító képzőkül szerepelnek, tisztán megismerhető hangutánzó igékben, a mit a következőkben még ki fogunk mutatni: nem lesz nehéz az *ôt-kar*, **ot-kan (oj-gan)* alaprészében *ôt*-ban annak a bizonyos ásítozási hangnak visszahangoztatását látni, melyet nem ritkán, kivált kelletlen fölkeltés mellett, a fölébredők szoktak ejteni. Sőt tekintsünk még kissé tovább. A karagasz-tatár legközelebbi testvére, a kojbal, a „felébredést" *uskun* igetővel fejezi ki, a mely igető igen könnyen az oszmanli *osan* [1]) (اوصانمق) megfelelő párjának bizonyúl be *(osan = *oskan)*; kojb. *uskun* = „felébredni," tör. *osan (oskan)* pedig = „unatkozni, unalmat érezni"; hogy lehet ezt érteni másképen, mint úgy, hogy az *uskun*-nak is, *osan (oskan)*-nak is alapjelentése az „ásítozás" hangfestő kifejezése, azon ásítozásé, mely mind az unatkozónál mind a fölébredőnél tapasztalható? Magától kitűnik, mennyire megerősíti az *uskun* és *osan (oskan)* jelentési különbözése de alaki egyezése az imént az *ôtkar*-ról adott fejtegetésemet. Hangfestő alaprészül itt *us*, *os* tűnik föl, mely megint nem más mint az *ôtkar*-beli *ôt* változatja, mely egyfelé *os*-szá, másfelé *oj*-já válhatik, a mint ezt p. o. egy maga a jakut *atakh* láb = kojbál *azak*, de egyszersmind oszm. *ajak* bizonyíthatja (v. ö. még *t* — *s*-re nézve Nyelvt. Értesítő II, 174. 175.). Ha most végre a magyarra is vetünk egy pillantást, szemünkbe tűnhetik maga az *ún* igető, melyet igen hajlandó vagyok az „ásítózó" fölébredést jelentő tör. *ojan*-nal mindenesetre egy képződésűnek tartani, ha talán az alaprész csupa önhangzó lehetett is, de a mely az unalom ásítozását akarta kifejezni *(ú-n = u-gun* v. *o-gun*, *u-'un* v. *o-'un*, v. ö. *fúl* = tör. *bogul)*. Azonban ha a magy. *kéreg* = jak. *khatïrïk*-ban szintén a *t* hang végképeni elenyésztét veszszük szemügyre, nem lehetetlen, hogy nem csak önhangzó volt a magy. *ún* eredeti hangfestő alaprésze, hanem a fent kihoztuk *ôt*, *ot*-féléből indúlt ki a magyar is. Erre nézve figyelemre méltó, hogy magy. *ocsó* is van (melytől *ocsódni)* s ennek ellenében áll csag.-török *ojag*, *oj-gag* (v. ö. fent. *oj-an*, *oj-gan*-ról, melynek képzője megint összetett = *a-n*, *ga-n*; *oj-ga*-ból származik *oj-gag)*.

[1]) Török szók átírásában most *s* = magy. *sz*, *š* = magy. *s*-nek van használva.

Úgyhiszem már ez egy példa is, nem engedi alaptalannak látszani azon hitemet és reményemet, hogy a török hangutánzó igéknek azon oldalról való vizsgálása, a melyről legbíztosabban megfoghatók, azaz tőalaki képződésük oldaláról való vizsgálásuk nem lesz haszon nélkül még a magyar gyök- és igető-nyomozásra sem. Lássuk tehát, mennyit lehet e vizsgálásból hasznavehető tudást szereznünk, mely magyar nyelvtudományunk mezejének termékenyítésére is alkalmas fog lehetni.

I.

A fent megjelölt szorosabb értelemben vevén a török hangutánzó igéket, tárgyalási alapúl használom az oszmanliban találtatókat, kiegészítvén azokat a jakutból, és a mennyire szótári forrásokban hozzáférhetők, egyéb tatárságból is. A miszerint bizonyos egyenlő képzőket látszanak magukon mutatni, egyes csoportokban hozom föl őket, mindig a tiszta tőalakokat állítván első helyre.

1) Első csoportúl lépjenek elé ezek:

aghïr اغرمق, régibb *angïr (añïr)* اڭرمق v. انغرمق helyett = ordít (szamár).

ughur اوغرمق = bőg

ögür اوكرمك = bőg; jajgat (NyK. I, 120).

baghïr باغرمق = bőg, ordít

bögür بوكرمك = bőg; morog (medve): *bor bor bögürür.*

ïnčkïr انچقرمق = zokog; sír (hangosan, rivalg. Ab. 19.); sír (vékony hangon, NyK. I, 120.); (magashangú alakja is van: *ïnčkir).*

püskür پوسكرمك = vizet fú szájából; böfög.

tükür توكرمك = köpni; kojb. is *tükür* (praes. *tükürärben),* karag. *tükkür* (praes. *tükkürärmen).*

čaghïr چاغرمق = kiabál; hí.

hajkïr حيقرمق = kiabál.

kïghïr قغرمق = kiált, hí; kojb. *këgar*, *këjgar*, kar. *këgar* [1]).

---

[1]) Castrén a kojbál s karagasz nyelvben még az *ä*-n kivül is kétféle *e*-t különböztet meg; az egyiket *e*-vel jelöli, a másikat *ë*-vel, s emez, azt mondja, közel áll az *ö*-hez; ezért czélszerű lesz átírásunkban *ë*-vel írni ezt, mely két pontjával legjobban emlékeztethet az *ö*-re.

kojb. kar. *katkar* (praes. *katkarerben*, kar. *katkarermen)* = kaczag; — tat. *katkïr* (praes. قاتقيرامن).

kojb. *singer* (pr. *singererben)*, kar. *simger* (pr. *singerärmen)* = orrát fújja; — tat. *simgir* (pr. سمكرامن).

kojb. *bërgar* (pr. *bërgararben)* = prusten.

čüškür چوشكورمك (Abuska 59.) = prüsszög.

sïpkar سيپقارماق (Ab. 68.) = hörpölve iszik, szippant; v. ö. NyK. I, 119.

tat. *sïzgïr* صيزغرمق = fütyöl; — jakutban: *isir.*

jak. *ïgïr* = hí, elékiált.

tat. *kïčkur* v. *kïčkïr* قيچقورمق = kiabál, ordít, kiált, hí; — kojb. *këskar* (pr. *këskararben).*

kegir ككرمك = böfög.

Íme mind kéttagú igetők, melyeknek valamennyinek második tagjok egy gutturalis mássalhangzón kezdődik s *r*-ren végződik —: *kïr, kir, ghïr (gïr), gir, kur, kür, ghur (gur), gür,* meg egykettőben *kar, gar, ger.* Vannak itt *k*-val és *g (gh)*-vel kezdődő alakok — de szembe tünik első tekintetre, hogy a *k* csak kemény mássalhangzó után, a *gh, g* önhangzó s lágy mássalhangzó után áll a fentebbi igetökben, s ki csak némileg ismeri a török nyelvek hangzati törvényeit, ebben nem nem fog láthatni lényeges különbséget; vannak továbbá mély és magashangú alakok, a megelőző első szótag mély vagy magashangja szerint: ennek úgy kell lenni szoros önhangzóegyezést tartó nyelvekben, milyenek a török nyelvek; vannak végre részint *ï, i* részint *u, ü*-vel valók, a mi megint csak a megelőző szótag önhangzója után eredő másodrendű különbség; s hogy végre a kojbal-karagasz s *sïpkar*-ban a keleti-török *a, e*-t mntatnak a kérdéses második szótagban, már csak azért sem alapíthat belső eredeti különbséget, mert ugyanazon egy igetőben is váltakozva egymásnak ellenében állanak *a* és *ï*: oszm. *kïghïr* = kojb. *këgar,* kojb. *katkar* = tat. *katkïr,* s tudva van, hogy egyébkint is a szorosabban vett török nyelvek, a szó második stb. szótagjában gyakran az eredeti nehezebb súlyú *a, e* hangzókat a könnyebb *ï, i*-re, illetőleg *u, ü*-re gyengítették; így p. o. a nomen praesentis a szorosabb törökben csak bizonyos egytagú igetők után *ar, er,* a többtaguak után kivétel nélkül *ïr, ir, ur, ür,* de a jakutban általában csak *ar, er* (illetőleg *or, ör);* a causativum képzője *dur, dür, dïr, dir* szintigy *dar, der*

stb. (az oszmanliban csak a *gös-ter*-mek ige tartotta meg az eredeti nehezebb hangzót). — Tehát a fent fölhozott kéttagú igetőknek hangzati alakra nézve lényegesen ugyanazon egy második tagjok van (hogy csak egy alakját vegyük: erősebb *kar*, gyengébb *kïr*), s már ez egy is nagyon valószínűvé teszi, hogy ez a második szótag (*kar*, *kïr* stb.) itt képző, mely az utánozni való hangot festő alaprészből (hangutánzó gyökből) tulajdonképeni, mint akármely más igető conjugálható, igetőt képez. Ezt annyival inkább kell hinnünk, mert elhagyván a fentebbi igetőkből az említett második szótagot, olyasmik maradnak hátra, melyek az illető életbeli állati hangadások articulált utánzásainak ismerhetők meg: így a különbféle bögést festő *u*, *ö*, *ba*, *bö*, a szamár szólását utánzó *an* (megjegyezhető a nasalis, mely itt tesz valamit a hű hangfestéshez) v. *a* (már az eredeti nasalis nélkül); a hangos hivásra vonatkozó: *haj*, *kï* (*këj*), *ï*, *kïč*, *ča*; a torokból eredő (v. ö. *cach*innus) *kacz*agásra való *kat*; az összenyomott orrlyukokon sivítva kitolt levegő hangját igen jól festő *sim*; az apró csattanási hangból és ajkak hangjából vegyült *sïp* és *püs* (v. ö. magy. *fecs*csen); a fogak között átsivító *sïz*; végre a *bër* (*bërgar*)-ra nézve v. ö. ugyanezen hangokat a ném. „*pr*usten"-ben, a *čüš* (*čüš-kür*)-re nézve magy. *tüszszen*, *tüszszög*; a *tük* (ezt, nem *tü*-t kell venni alaprésznek, mert a *k* nem lágyúl, és a kar. *tük-kür* ugyancsak megtartja a kettős *kk*-t) a nyitott fogakon át csattantott köpési (székelyesen *töpési*) hangot eléggé megismerhetően fejezi ki. — Azonban hogy a fentebbi igetőkből ugyancsak az első szótag válik ki, mint hangfestő alaprész, abból is megbizonyodik, hogy p. o. *haj*-ból (melytől *haj-kïr*) más képzővel *haj-la* alakúl, ugyanazt jelentve a mit *haj-kïr*; v. ö. *inč-kir* mellett *inǰ-le* sohajtani. — Ezek után már nem lehet kétség az iránt, hogy a *kar*, *kïr* stb.-végü fent fölhozott igetőkben csakugyan ezen *kar*, *kïr* (stb.) a hangutánzó alapból igét készítő képző. Egyelőre csak ennyit akarunk kimutatni, e képző jelentéséről majd alább többet.

Van az oszmanliban még egynéhány hangutánzó igető, melyekből, ha a hangfestő alaprészt elválasztjuk (s ez mássalhangzón végződő) csak *ur*, *ür*, *ïr*, *ir* marad képzőül, ú. m.

aksïr اقسرمق = prüsszög, tüsszög (*aks-ïr*, az *s* mindenesetre az alaprészhez tartozó, v. ö. csag. *čüš-kür*).

öksür اوكسرمك = köhög (*öks-ür*, v. ö. az *s*-hangot a lat. *tussis*-ban).

osur اوصرمق = crepitum ventris emittere; jak. *utur-* (*uturuk* crepitus ventris). (*os-ur, ut-ur*).

öfür اوفرمك = fú (*öf-ür*, v. ö. *öf-le* ugyanaz).

čiñir چكرمك = cseng (*čiñ-ir*, v. ö. *čiñ-le*).

kañïr قاكرمق = bőg (*kañ-ïr*).

Tudva azonban, mennyire ejtette el az oszmanli képzők elejéről mássalhangzó után az eredetileg megvolt *k*-hangot (teszem csak a part. praes. *an* képzője még a keleti-törökben mindig *kan*, *gan*), bátran sorozhatjuk az imént fölhozott igetőket is még a fentebbiekhez, a *kar*, *kïr* (stb.)-vel valókhoz, az itt föltünő *ur*, *ür*, *ïr*, *ir*-t sem tekintvén másnak, mint *kur*, *kür*, *kïr*, *kir* *k*-vesztett azonos páralakjainak. A jakut nyelv is osztja az oszmanlival az említett *k*-hangelejtést (így p. o. van a tatár *kar*-nak megfelelő causativképző *ar*: jak. *bütär*, oszm. *bitir* = tat. *bütkär*), azért ott van az *otur* = oszm. *osur*, mely helyett tehát *os-kur*-t vehetünk föl; sőt a már fent fölhozott jak. *is-ir* mellett van tat. *sïz-gïr*, mely a jakut *k*-hangvesztést világosan bizonyítja (az *isir*-beli *is* alapszó is volt valaha *sis*, de a jakut a szorosabb törökségben *s*-szel kezdődő szókat, legtöbbnyire ezen *s* nélkül bírja).

2) A *kïr* (stb.) képzővel láthatólag valami összefüggésben álló képzővel alakúltak ezen m á s o d i k c s o p o r tbeli igetők:

jakut *sïrkïrâ* = csereg, csergedez.

„ *tačïgïrâ* v. *lačïgïrâ* = sustorog.

ïngra = (szamár) ordít (NyK. I, 120), vagy: *inkren* (Ab. 19.)

ingre és *singre* (NyK. I, 120) = keservesen csendesen sír; Ab. 19. lapján *ingren* és *singren*.

mangra (*mengre*) = bőg, béget (juh, ökör stb.); NyK. I, 125. *möngre* = bőg (szarvasmarha); tat. *mungra* (Trojanszki szótára) = bőg (szarvasmarha).

Ezek közül a jakut alakok igen tisztán láttatják a hangfestő alaprészt: *sïr* (v. ö. magy. *cser*, *csör*-ög), *tači* v. *lači* (v. ö. az *š*-hangot a magy. *su*storog-ban). A képző meg *kïrâ*, *gïrâ* volna: azaz még *â*-val toldott *kïr*, *gïr*, melyet 1) alatt láttunk. De az *ïngra*, *ingre*, *singre*, *mangra*, *mungra* igetőkre nézve kétes lehet, vajjon a *g* még a hangfestő alaprészhez tartozzék-e vagy a képzőhez? Azonban ha számba veszszük, hogy a keleti tör. *ïngra*-nak oszm. *anghïr* (melyből aztán *aghïr* lett) felel meg (tudva hogy csag. *jïgaǰ* is = oszm. *aghaǰ*

fa, csag. *jïgla* = *aghla* sírni), s szintigy *baghïr*, *ughur* áll ellenében a *mangra*, *mungra*-nak, azaz az 1-ső csoportbeli *kïr* (stb.) képzővel való alakok: inkább a *gra*, *gre*-t, kell képzőnek tartanunk, mely *gïra*, *gire*-ből rövidült volna, még ha az eredeti hangfestő alaprészeknek ezeket tartanók is: *ïng*, *ing*, *sing*, *mang*, *mung*-, a mely esetben a gyökbeli vég *g*, mely úgy is inkább az *n*-nel gutturalis *n*-t képez, a képző *g*-jével egybefolyt volna. Mert legalább a szamárordítást *(ïng)* igen jól lehet gutturalis *n*-nel, *(ng)*-vel végződő articulatióval kifejezni, s hozzá veszszük, hogy az oszmanli *angïr* szerint, ezen *jïng* valaha *jang* lehetett — tehát az illető állati szólásnak lehető leghívebb utánozása, melyet leginkább így fogunk föl, articulált hangzókra átírva, hogy: *iâng*. — Az *ingre* és *singre* ezen mellékalakjai *ingren* és *singren*, valamint *ïngra* mellett *inkren* még egy további reflexiv képzővel *(n)* vannak *(ingre-n*, *singre-n*, *inkre-n)*, melynek alkalmazására nézve emlékezni lehet némely ilynemü magyar *ik*-es igére (p. o. *siránkozik*, *vajhuszik*, *kiáltozik)* vagy az „elnyeriti *magát*" félékre.

3) Harmadik csoportúl hozhatjuk föl a *la*, *le* képzőjűeket, melyeknek e képzőjük általában igen megismerhetően válik el a hangfestő alaprésztől.

aghla اغلمق = sír; csag. *jïgla* (Ab. 105.), jak. *ïtâ*.

iñle اڭلمك = sohajt.

inǧle انجلمك = sohajt (v. ö. fent. *inč-kir)*.

öfle اوفلمك = fú (v. ö. fent. *(öf-ür)*.

önle اونلمك = vonít, rí (v. ö. *ön etmek* sírni mint a gyermek; *it önü* kutya vonítása).

patla پاتلمق = pattog, recseg, pattanva reped.

balballa-n بالبالنمق = hebeg, gagyog. (v. ö. lat. *balb*us, *balb*utire).

pepele پپەلمك = hebeg.

čatla چاتلمق = reped (csattanással) (v. ö. *patla* és *čat pat* képzőtelen hangutánzók, pattanási, csattanási zajról mondva; valamint *čat čat* összekoczintási zajról, csattanásról).

čirla چرلمق = sustorog (a mit sütnek).

„ „ = csiripol (mint a veréb).

čiñle چڭلمك = cseng (v. ö. fent. *čiñ-ir* és *čiñ čiñ* hangutánzó, csengő pénzről mondva).

havla حولامق = ordít, ugat.

hajla حيلامق = hajt (kiáltással) (v. ö. fent. *haj-kïr)*; jak. *kïjdâ* és *khajdâ* marhát hajtani *(khaj* marhahajtásra használt kiáltás).

hajdala حيدەلمق = hajt (kiáltással) *(hajda* is kiáltószó).

khïrla خرلامق = morog; hortyog, horkol.

khorla خورلامق = hortyog; kojb. *kôrla* (pr. *kôrlîrben).*

gürle كورلمك = dörög, menny-dörög.

melle, mele مللمك, ملەمك = béget (juh).

bozla (NyK. I, 125) — a teve ríkoltásáról; Ab. 36. gyászolók sohajtozásáról.

jak. *kurulâ* = zörög (rauschen).

jak. *barïlâ* = zörög, zajog (víz, fák).

kar. *talgakta* = (pr. *talgaktârmen)* = hebeg.

Az itt utolsó helyen felhozott *talgakta*-ban *talgak*-ot nézem a hangfestő alaprésznek, melyben a *bal* (v. ö. *balbal-la* fent.) és magy. *gagyog* főhangfestő elemei mintegy egyesítve vannak. A *ta* meg képző, azonos a szorosabb törökségbeli *la*-val, mely helyett (itt *k* után) csak különös kojbal-karagasz hangzati szabály szerint lép föl, a mi a jakutra nézve is áll (így p. o. kojb. *tüktüg* = tör. *tük-lük*, a *tük*-hez itt *lük* képző járulván). — Az *aghla* és *jïgla* mellett felhozott jakut *ïtâ* is ide a *la* képzőhez való, noha nem *ïlâ*, a mint várni lehetett önhangzó után, s a mint látjuk is *kuru-lâ*, *barï-lâ* ban. Ennek alkalmasint az az oka, hogy nem csupa *ï* volt az eredeti hangfestő alaprész, hanem gutturalissal végződő szótag *(ïg, ïgh)*, a mint a csag. *jïg-la* oszm. *agh-la*-ban elő is tűnik, annyival inkább, mert itt a gutturalis igen lényegesnek mutatkozik a torokból fakadó, fuldokló sírás (illetőleg zokogás, sikoltás) hangfestésére. A gutturalis után pedig a jakutban csak a *tâ* képzőalak állhatott, mely azután is megmaradt, hogy a gutturalis eltűnt. — A szorosabb törökség, a csagatai-török is, a mint mondám, csak a *la* képzőalakot ismeri, nem tevén különbséget a megelőző hangzó szerint. De azért nem lehetetlen, hogy abban is létezett valaha ily hangzati szabály, vagy a *la* nem is az eredeti alak, hanem *ta*, melyből a törökben általában, a jakutban s kojbal-karagaszban csak részint lett *la* [2]). Ezt elfogadván ide lehetne sorozni még e tat. igetőt:

---

[2]) V. ö. még Ab. 93. *kükte* és *kükle* igetőt = penget, játszik (hangszeren).

sïkta (NyK. I, 120) = sír, a *jïgla* által kifejezett sírásnál erősebb sírásról, l. NyK. I, 120); — kojb. *sïkta* (pr. *sëktîrben)* = sír (bánatból).

Sőt tekintetbe véve, hogy a jakut nem tartja meg sokszor a török szóelején való *s*-t, (v. ö. fent. jak. *isir* = *sïzgïr)*, ennek a *sïkta*-nak is felelhetne meg jak. *ïtâ*, a hangfestő alaprész fent említett elváltozásával *(ïktâ* helyett *ïtâ)*, noha világos, hogy a *sïk* a *jïg*-nak ha nem is vele azonos, de igen hozzá hasonló párja.

A jak. *kurulâ*, *barïlâ*-ban azonban nem kell hogy a kéttagú *kuru*, *barï*-t tekintsük a hangfestő alaprésznek; mert van a jakutban a *lâ*-nak *ïla* mellékalakja is (l. Böhtlingk, jak. gram. 190. lp.), s rendesen csak egytagúnak tapasztaljuk a hangfestő alapszókat, tehát: *bar-ïla, kur-ulâ.*

4) Negyedik csoport.

A. rda végűek:

čatïrda چاترمق = recseg, csattog (v. ö. *čatla* 3. alatt). *čatïrda-t* چاترمتق = vicsorítja fogát *(čatïrda* még causativ *t* képzővel).

čitirda چترمق = recsegéssel hasít.

dapïrda, *tapïrda* داپرمق, طاپرمق = topog (lábával a földön).

samsurda-n صمصرمنق = röfög.

sumurda-n صومرمنق = dörmög, mormog.

kïǯïrda, *kïǯïrda-n* قجرمق, قجرمنق = vicsorít.

kegirda-t ککرمتق = vicsorítja fogát.

B. lda végűek:

čaghïlda جاغلدمق = csereg, csergedez (víz).

ǯïrïlda جرلدمق = csereg.

čivilde چولدمك = suttog; dörmög.

khïrïlda خرلدمق = mormog; károg (mint holló); horkol. (v. ö. *khïr-la* 3. alatt, és *khïrghïn* hortyogó).

khorulda خورلدمق = hortyog, horkol; röfög. (v. ö. *khor-la* 3. alatt).

dïzïlda دیزلدمق = dong (mint a méhek).

döküldе (Ab. 64.) = dobog (szív).

görülde كورلدمك = dörög (mennydörög, mennydörög). (v. ö. *gür-le).*

kakïlda قاقلدمق = kopog (v. ö. *kak*, mint igető is = ütni).
fisïlda فسلدمق = súg, suttog.
šurïlda شورلدمق = zúg, csörög.
mïrïlda مرلدمق = mormol; károg; Troj. szótárában: вор-чать = morog, fon (macska); *mïrïlda-n* is, reflexiv *n* képzővel.

Nevezetes, hogy ezeken kivül alig van a török nyelvben ilyen képzésű igető (csak ezt tudnám fölhozni: *kïmïlda-n* قملدانمق mozog; s áthatója: *kïmïlda-t* قملداتمق); tehát különösen hangutánzó igető-képzést illetők az *rda, lda* végzetek, még ha az egy *kïmïlda* nem is volna visszavezethető hangutánzóra. — A hangfestő alaprész után való képzőkül itt mindenesetre A) *ïrda, urda (irde, ürde,* mily alakra azonban nincs példa), és B) *ïlda, ulda (ilde, ülde)* kéttagú alakokat kell tekintenünk, melyek alkalmasint összetett képzők, a mint alább fogjuk fejtegetni. Mert egynéhányában a fölhozott igetőknek igen határozottan ismerszik meg, hogy ez alakok még csak *r*-je vagy *l*-je sem tartozik a hangfestő alaprészhez, p. o. *čat-ïrda, dap-ïrda* (v. ö. még *tep-* tapodni és Ab. 64. *dopdur* mintegy = toptat igetőket), *ǯïr-ïlda* (v. ö. magy. *cser-eg, csör-ög), khïr-ïlda* és *khor-ulda* (v. ö. *khïr* és *khor* a *la* képzővel); *čiv-ilde* (v. ö. jak. *sibi-ginäj* suttog).

5) Ötödik csoport.

A) *ga* végűek:

jak. *khardïrgâ* = siseg, sisereg.
„ *čaghïrgâ* = czirpeg, czirpel.
„ *khaghïrgâ* = károg (varjú); — kojb. *kâgar* (pr. *kâgararben).*
kojb. *ëlga* (pr. *ëlgîrben)* = ordít, ululat; — kar. *ulu (ulûrmen);* jak. *uluj.*
„ *âska-n* (pr. *âskanerben)* = hebeg.
„ *karga* (pr. *kargîrben)* = káromol, átkoz, szid; jak. *kïrâ* átkoz; *kïra-n* átkozik; tat. *karga* (Troj. szót. és Ab. 78.)
jak. *dorghô* (ebben: *dorghôn* sonus, echo).
„ *čïbïrgha-t* hegyes tárgygyal kopogtat.

B) *g* után *ïj, ij, uj, üj*-en végződők:

jak. *öghüj* = okádni akar (sich würgen).
„ *ńirgïj* = távolról hangzik valami *(ńir* hangszó — távoli mennydörgést utánzó).
„ *ńïrgïj* = erősen hangzik (v. ö. az előbbi).

Az A-beliek közül legalább *khaghïrgâ* némi bíztossággal *khaghïr*-t tünteti föl hangfestő alaprésznek, minthogy az *r*-hang a károgás kifejezésére több nem rokon nyelv tanusága szerint, lényegesnek látszik, v. ö. κράζω, (κραγ), κόραξ, *kr*ächzen, maga a magy. *kár*-og; azonban tótúl *kvákať*. De oroszúl *krákať* (кракать) holló, varjú szólásáról).

A *khardïrgâ* iránt is támadhat kérdés, a mennyiben Böhtlingk jak. gr. 200. l. azt a mongol *khardi* (fogvicsorítás) szóval vetvén egybe, *rgâ* képzőt lát rajta. Legyen bár így, a mit csak későbben nyomozhatunk szorosabban; de akkor csak *khar*-t tekintvén hangfestő alaprésznek, az ehhez járúlt kettős képző *dïrgâ* egészen a magyar *sustorog*-beli *torog*-nak felelne meg.

A mint fentebb is az *kar*, *kïr* mellett jakut és oszmanli *k*-nélkül való *ïr*, *ir*-t stb. láttunk, úgy itt is találkozik nehány csak *â*-ra és *uj*, *üj*, *ïj*, *ij*-re végződő hangutánzó igető:

A. jak. *sabâ* = valamihez csapódik, valamire pattan.
tör. *kaša-n* = hugyozik (p. o. a ló).
„ *titre* = didereg, reszket; jak. *titiriä*.
„ *aša* اشامق = rátaposva összezúz.
kojb. *izä* (pr. *izîrben*) ásít = kar. *esä* (pr. *esärmen*) v. ö. tör. *is-ne*.

B. jak. *čokuj* = klopfen, schlagen, stossen. (v. ö. *čak* چاقمق csahol, üt).
tör. *šakï* = üt (mennykő);
„ *kakï* = gronder (v. ö. *kak* frapper).
jak. *tabïj* = lábbal kapar.
„ *uluj* = ordít, ululat; tör. *ulu*, kar. *ulu*, kojb. *ëlga*.

Az utóbbiakhoz még a fentebbi *ögküj*-t is lehet számítani, ha netán jobban tetszik az *ögh*-et (v. ö. magy. *ok-ádni*) tekinteni alaprészének. A tör. *šakï*, *kakï* végén csak *ï* látszik, a jakut *ïj* ellenében, épen úgy, mint *ulu*-ban csak *u* a jak. *uluj*-beli *uj* ellenében.

6. Hatodik csoport.

A. jak. *sibiginäj* = suttog (*sibi-ginäj*, v. ö. 4, B. alatt oszm. *čiv-ilde*).
„ *bïčïgnaj* = csicsereg, csiripol; pelypeg. (*bïčï-gnaj*, azaz *bïčï-gïnaj*)
„ *kugunâ* = lármáz.

B. tör. *kišne* كشنمك = nyerít; — kojb. *kiste* (pr. *kistîrben*), salb. *kište* (pr. *kištîrben*). (*kiš-ne*).

tör. *isne* اشنمك = ásít = kojb. *izä* (pr. *izîrbe n)*, kar. *esä* (pr. *esârmen). (is-ne).*

„ *kaj-na* قينامق = forr, buzog.

„ *čejne, čejñe* چينمك, چيكمك = rág; lábbal tapos el; kojb. *tajna* (pr. *tajnîrben).*

Az ezekben látható képző jak. *gïnaj, ginäj, gunâ,* melynek gutturalis-vesztés által lett rövidítése tör. *na*, *ne*. Kojb. *kiste* vagy ide, vagy I, 3. alá tartozhatik, mert kojbal hangszabály szerint mind *kisle* mind *kisne* ezzé lesz : *kiste*. Kojbal *iz-ä*-t is csak az alapszó miatt hoztam föl *is-ne* mellett, mert képzőjére nézve I, 5. alá való.

II.

A hangutánzó igékbeli alaprész, mely tulajdonképen az utánozni való természeti hangokat festi, mondhatjuk tehát a hangutánzó gyökszó, gyöknyomozási tekintetben tökéletesen megérthető s kimerítőleg fölfogható valami, a mennyiben a gyökszót tevő hangzócomplexus egyszersmind czél is eszköz is. Mert a czél itt csak hangfogalom kifejezése, mely ugyancsak a hangutánzó gyökszóbeli hangokkal commensurabilis, sőt legtöbbnyire vele egyező; míg nem hang-fogalmi gyökszók hangzóikkal csak mint közvetettebb eszközökkel idézik elé a czélozott hatást, a fogalom képzeletünkben való fölmerülését. A hangutánzó gyökszónak fogalmi tartalma egyenesen az ő hangzó-complexusa általkimerítőleg elétüntettetik, s itt nincs mit tovább nyomoznunk, nem tekintetve t. i. azt, hogy a valóságos természeti hangnak az articulált emberi szóló hangszerre többé kevésbbé úgy szólván transcribáltatni kell. Ámde a nyelv nem csak hangutánzó gyökszókkal bír, hanem csupa fogalom-jegyzőkkel is, és amazok csak ezeknek sorában állanak, sőt a mint értekezésem elején megjegyeztem, egyes esetekben még csak bajosan különböztethetők meg emezektől, a csupa fogalomjegyezőktől. E szerint az a kérdés támad, hogy ezen különben tartalmilag igen érthető hangutánzó gyökszókat milyen alak-kategoriákkal valóknak tekinti vagy veszi a nyelv, vagyis milyen grammatikai jellemmel ruházta föl őket a nyelv? E kérdésre meg kell felelnünk, ha a hangutánzó gyökszóknak igetőkké való tovább képzését meg akarjuk némileg érteni. Kérdésünk pedig, jelen szűkebb körű nyomozásunkra alkalmazva, így hangzik : a török hangutánzó gyökszók igeszói alakjellemmel bírnak-e vagy névszóival, vagy más szónemi jellemmel?

Vannak a török nyelvnek külön álló hangszói is, melyek részint az I. szakaszban található hangutánzó gyökszókkal ugyanazok. Így p. o. a Negyven vezir könyvében (l. MNyelvészet VI, 53.) a lúd gágogásáról ez mondatik : *kak kak dejü jürür* = ezt mondván „kak, kak" körűljár. Így a kakkukot illeti az *uku demek* (اوقو ديمك), a bagolyt az *ögü demek* (اوكو ديمك); a medve *bor bor bögürür* tkp. = bőg „*bor bor*"; az erős szélfuvásról van : *ufur ufur esmek* = fúni *ufur ufur ; šir šir akmak* (csörögve folyni) = *šir šir* folyni; *kïpïr kïpïr kajnamak* (fölbuzogni, fölforrni) = *kïpïr kïpïr* forrni; a jakutban van *sar* (a könyek *csur*gásáról), *sar gïna tüs* = *sar* [hangot] téve esni; *sïb* (suhanásról, osonásról): *sïb gïna tohsa sür* = *sïb* [hangot] téve kimenni; *ńir* hangszó (klangwort) távoli mennydörgés utánzására. V. ö. a törökben még : *par par* (v. *parïl parïl) janmak*, = égni *par par* (v. *parïl parïl)* = brûler avec bruit et éclat, pétiller (Bianchi); *hup hup sïčramak* = ugrani „hup hup" (v. ö. und *hopp hopp hopp*, gings fort im sausenden galopp). — A fölhozott példákat közelebbről tekintve, észre lehet venni, hogy a hangutánzó szó részint mondatrészi szóúl construálva van, részint mint közbe vetett önálló rész nem fűződik egybe grammatikailag más szóval. Ez utóbbi eset van p. o. *hup hup sïčramak*-nál, mert „ugrani" lehet ugrást, nagyot vagy kicsit (mint tárgyat), lehet jól, rosszúl, föl, le stb. (mód-, irányhatározó), de *hup hup sïčrar* mégis csak *hup hup!* önálló hangfestő előadás), melyre rákövetkezik a fogalom-jegyzői mintegy grammatikai *sïčrar* ugrik; ide tartozik : *bor bor bögürür*, *par par janmak*, a melyekben az is megjegyezhető, hogy az önálló hangfestői de nem grammatikai előadás, leírás, mely mintegy hangérzelmi (nem itéletet mondó) mondatot képez, a hangzó kettőztetése által is jelöltetik meg (v. ö. az „Ich und mein flascherl" német dal refrainjét: *gluk gluk gluk* stb.). Ellenben grammatikailag construálva van : *sar (sar gïna), sïb (s. gïna)*. Construáltnak tekinthetjük az *uku demek*-et is, de nem a *kak kak*-ot a *dejü jürür* előtt, mert ilyen helytt egész egy külön álló mondat állhatna, p. o. „éhes vagyok" *dejü jürür*. Magától értető, hogy csak grammatikailag construálható szónak lehet szó a szóneméről vagy szónemi jelleméről, s így kérdésünkre nézve a fentebbi példákban csak a construált hangszók szolgálhatnak, a hol aztán meg lehet jegyezni, hogy a hangszók még construálatlan állapotban fordúlnak elő (mint interjectiók, melyek nem tesznek tulajdonképi grammatikai szónemet). A construált hang-

szókat tekintve pedig a fentebbi példák szerint, úgy látjuk, hogy névszói jellemmel vannak, mert igék mellett tárgyszók gyanánt állanak. Ez az első, a hangszók névszói jelleme mellett szóló adat, értve mikor általában szónemi jellemet akar rájok ruházni a nyelv.

Egy másik adat lehet az, hogy némely hangszó, képző nélkül is, vagy egyenesen névszót illető ragokat vehet fel, vagy jelentősebb fogalmi-tartalomra alkalmazható, mely aztán névszói, és néha nézleti tárgyra van szorítva: p. o. *ön etmek* = *ön* tenni = sírni mint a kis gyermek (Bianchi); az *ön* olyan hangszó mint jak. *sar* a *sar gïn*-ban (fentebb); de van *it önü (ön-ü)* is = kutya *ön*-je (v. ö. *vonítása*); *iñz* = gémissement; *čakčak* fegyverek zörgése, csattogása; *ögü* (bagoly hangja) átvive maga a bagoly is; *čañ* harang, bizonyosan hangszói eredetű; *čau, čav* rumor, hír (v. ö. *ča-ghïr*-mak fentebb a hangutánzók között).

Harmadik adatúl fölhozom azt, hogy a török hangszók nagy része különben csak névszót illető képzővel képeztetik tovább igetővé, a mi szorosan véve nem egyéb, mint a hangszónak névszóúl való construálása. Ugyanis a I, 3. alatt felhozott hangutánzó igetők mind *la, le* képzővel készültek a hangszókból vagy hangutánzó gyökszókból, a mely képző tudvalevőleg, mint a magy. *ol, el, l (botol, szolgál,* stb.) csak névszókhoz szokott járúlni.

Azonban ezen, a hangutánzó gyökök névszói jelleméről tanuskodó adatok mellett, nem szabad figyelem nélkül hagyni, hogy hangutánzónak mutatkozó, s semmi továbbképzőt nem láttató igető is van a törökben, tehát igeszói jellemet nyert hangszó is van; p. o. *čarp* (inf. *čarpmak)* erősen s neszszel csapni; *čak* (int. *čakmak;* v. ö. *čakčak* kemény tárgyra ütött vasnak hangja és magy. *csah-ol)* jak. *sah;* kojb. *teb* (pr. *teberben)* jak. *täb* lábbal tapod, topog (v. ö. jak. *tabïj* fent I, 5, meg *dapïrda* I, 4. alatt).; kojb. *sab* (pr. *sabarben, sabërben)* = csap, de jak. *sabâ* = hozzá üt, hozzá ütődik *(sabâ* képzővel van l. I, 5, A.); tör. *kak* (inf. *kakmak)* frapper (v. ö. *kakïlda* fent I, 4. alatt és *kaka-la* csőrrel ütni, kopogtatni; *dam* (inf. *dam-mak)* csepeg (így is *damla*, inf. *damla-mak).* — Ezen hangutánzó igetőkön *čak, čarp, kak, teb, sab)* nem látszik ugyan semmi képző, mely az alap-hangszóhoz járúlt volna, de azért igen lehetséges sőt valószínű, hogy az ilyen megvolt képző csak elenyészett, a mi leginkább a fent I, 5. alatt említett képzőket érhette; mert ugyancsak jak. *sabâ (sabâ)* ellenében áll a kojb. csupa *sab*, és a *čak* igetővel jelentésre is rokon s

alakra hasonló *šakï* (inf. *šakï-mak)*, mely nyilván oly képzőt mutat, mint *kakï (kakï)*, t. i. = *šak-ï*. — Mindenesetre a tör. hangszók, (v. hangutánzó gyökök) igeszói jellemmel való vétetése jóval szorítkozóbb, mint a névszói jellemmel való mutatkozásuk, nem tekintve, hogy amaz, az igeszói, megvolt képzők netaláni elveszése esetében még kétes is, annyival inkább, mert van arra példa, hogy igeszói jellemű̈nek látszó hangutánzó gyök (p. o. *kak*, *dam)* épen névszót illető képzőt vehet föl, a *la*, *le* képzőt (kojb. *kakta* p. o. *kaktîrben* e. h. *kakta* lerázni, leverdesni, abklopfen, p. o. havat, meg oszm. *kakala*, inf. *kakalamak; damla*, inf. *damlamak* csepegni).

Mindezekért most a fent 1—6 alatt fölhozott képzők vizsgálatára nézve legbátrabban azon föltevésből indúlhatunk ki, hogy a hangutánzó alapszót, melyhez e képzők járúlnak, névszói jellemű̈nek veszi a nyelv, — s így ezen képzős hangutánzó igetőkben tulajdonképen denominativ igéket állít előnkbe.

Névszói jellemben vett alapszóból indúlván tehát ki, t. i. a valamely tárgyilag vett hangot kifejező hangutánzó gyökből, már könnyű körűlbelűl azt meghatározni, hogy mily jelentéssel vagy legalább értékkel kell annak a képzőnek lennie, mely abból igetőt képez. Emlékezvén arra a már nem egyszer fölhozott, s részint bebizonyított részint valószínűvé tett tételre, hogy a szóképzés eredeti szó összetételből ered (v. ö. most NyK. II, 74. is), miután itt névszóból igetőket látunk támadni képzők által, e képzők kell hogy eredetileg egyszerű igetők legyenek. S mit kell hogy jelentsenek vagy érjenek fogalmilag, mutatja még a hangutánzó igének olyan körülírásos kifejezése, milyen tör. *ögü demek* = *ögüt*-mondani, vagy jak. *sïb gïn, sïr gïn* = *sïb-* v. *sïr*-tenni, azaz: az ejtett vagy általában valahogy okozott hang, mint szólásmód és szólástartalom vétetik (a bagoly azt mondja: *ögü*, a lúd azt: *kak kak* stb.), vagy pedig mint a tevésnek eredménye (v. ö. einen laut hervorbringen). V. ö. a tenni vagy csinálni jelentésű igének hangszók mellett alkalmazására nézve tör. *ön itmek*, *iñǰ itmek*-féléket is, meg a szanszkrit *kar (kr)* igét, p. o. *phut kar* = *phut* (megvetési) hangot adni, *pût kar* den ton des pustens machen. (v. ö. a Pétervári szótárt is *kar* 9. alatt). — Legközelebbi kérdésünk tehát most az, hogy lehet-e a fent I, 1—6. alatt említett képzőkön ilyen (vagy mondani- vagy tenni-féle) igejelentést kimutatni, vagy azokat ily igékre hangalakilag visszavezetni?

1. és 2. A fent I, 1. alatt fölhozott hangutánzó igetők mind egy *kar*, *kür* képzővel (illetőleg ennek hangszabályi mellékalakjaival) készültek a hangutánzó gyökből. Véleményem szerint ezen *kar*, *kür* (stb.) annyit jelent mint: tenni, úgy hogy p. o. *ba-ghür* = *ba*-tenni (azaz: *ba*-machen, *ba*-hangot adni). Mert egyébkint is szerepel *kar*, *kür* (stb.), nem hangutánzó igéknél, mint causativumi képző, a melynek pedig tevési igének jelentésével s értékével kell bírnia, p. o. tat. *öt-ker* átmenetni, átkeltetni (*öt*, inf. *ötmek* átmenni, átkelni), tat. *toj-gar* jól lakatni, satiare, oszm. *dojur* (*toj*, inf. *tojmak* satiari) stb. Sőt van arra is példa, hogy ezen causativumi képző nem csak igetőből, hanem névszóból is képez transitiv igét: oszm. *dir-gür* v. *dir-gir* föléleszteni (*dir* nem fordúl elé mint igető, hanem csak *diri* = vivus, melynek rövidültje *dir* ebben is *dirlik* eleség, élet; és egy másik denominativuma a *diri* v. *dir*-nek *diril*, inf. *dirilmek* föléledni); ez tehát szóról szóra = vivum facere. Nagyon hasonló ehhez az is, hogy van *kurt-kar* (oszm. *kurt-ar*) szabadítani, megmenteni, és *kurtul* megmenekülni, szabadúlni, de nincs *kurt* (inf. *kurt-mak*) ennek megfelelő activ igető, valamint nincs *dir* (inf. *dir-mek*), a mi a *kurtkar* és *kurtul*-beli alapszót, *kurt*-ot szintén mint névszót látszik föltűntetni. Ezek szerint már világos, hogy p. o. *ba-ghür* azt teheti és teszi: *ba*-facere.

Ezen *kar*, *kür* (stb.), mely „facere"-t jelentene, úgy látszhatik, hogy ugyanaz a különálló tör. *kül* (inf. *külmak*) „facere" igetővel, a mit valószínűnek ugyan, de nem egész bizonyosnak tartok; de mindenesetre azonos a szirjän *kara* „facere"-vel, mely így a *kar*-nak még teljesebb alakját mutatja. Ez bennünket egyenesen az I, 2. alatt fölhozott jak. *kirâ* (*girâ*) képzőalakra vezet át, mely e szerint lényegben és értékben semmit sem különbözik a szóban levő *kar*-tól. Ez annyival bizonyosabb, mert a törökség határán túl, míg a mongol nyelvben is létezik megfelelő hangutánzó igető-képzés, még pedig *kira* képzővel, p. o. *ojokira*, azaz: *ojo-kira* (inf. *ojokira akhu* kiáltani), *bar-kira* (*barkirakhu*), *khaji-kira* (*khajikirakhu*) v. ö. tör. *haj-kür* és *ki-ghür*, kojb. *kij-gar*; *khas-kira* (*khaskirakhu*) v. ö. *kič-kür*; *cor-kira* (*corkirakhu* = ordítani); *û-kira* (*ûkirakhu* = haragban v. bosszuban kiáltani); *keb-kire* (*kebkirekü* haragban kiáltani, lármázni); *kür-kire* (*kürkirekü* morogni); *ar-kira* (*arkirakhu* morogni — kutya); *khor-kira* (*khorkirakhu* hortyogni); *dör-kire* (*dörkirekü* peregni, dörögni); *sür-kire* (*sürkirekü* zúgni — szél); *šur-*

kira, *šurkirakhu* surrog, sivít — ellőtt nyil). Sőt ezen *kira*, *kire* mellett már a mongolban is találunk csak *r*-en végződő alakot: *khos-kir* (inf. *khoskirkhu* az ujjával fütyölni), *dagho-ghar* (inf. *daghogharkhu*, hangot adni, szólalni), a mi azért is igen érdekes példa, mert megvan *daghon* sonus, vox, és *dagho-ghar* világosan ily értelmet ad: „sonum facere", a mint fentebb a *ba-ghïr*-féléket magyaráztuk, s kivált azt is mutatja, mily helyesen tekintjük, ennél a *kar*, *kïr*-féle képzésnél is, az alaphangszót névszójelleműnek. Képzőnknek egy másik változatját adja a mong. *zang-ghora (zangghorakhu* haragban kiáltani s szidkozódni). — Így a jakut *kïrâ (gïrâ)*-t a tör. *kar*, *kïr* (stb.)-nek mint azonos párját állítván ellenébe, még azon hangbőségi viszonyra is hivatkozhatunk, mely p. o. jak. *äkkiriä* szökdelni és tör.-tat. *segir*, *sigir*-mek között létezik.

A szintén még I, 1. alatt említett *ur*, *ür*, *ïr*, *ir* képző alaki mivoltáról már ugyanott eléggé volt szó.

Hasonlóképen I, 2. alatt a tör. *ïngra*, *mangra*-félékben a jakut *kïrâ*, *gïrâ*-val egynek tartottuk a *gra* képzőalakot, mely tehát már szintén meg van magyarázva. E magyarázaton azonban semmit sem változtat még azon lehetőség sem, hogy a mint *ur*, *ür*, *ïr*, *ir* a *kar*, *kïr* stb. gutturalis-vesztett párosa, úgy *kïra*-ból *ïra* vagy *ra* lehetett, a mikor aztán *ïngra* stbiben a *g*-t még az alapszóhoz kellene számítani *(ïng-ra)*. E mellett szólnak némely mongol, csak *ra*, *re (ara*, *ere*, *ira*, *ura)* képzőt mutató hangutánzó igetők: *khakz-ara (khakzarakhu* repedni, szétpattanni), *leb-ere (leberekü* fölpattanni — daganat); *tüb-ere (tüberekü* trappeln — lovak), *khab-ira (šidu khabirakhu* fogát csikorgatni, v. ö. *šidu khabǯi-kinakhu* vaczogni), *šubš-ura (šubšurakhu* csammogni, csemcsegni).

A török *kïr* (stb.) causativumi („tenni" jelentésü) képzőnek a csagataj-török *guz*, *gïz* (stb.)-féle változatjából még más eredetibb alakjára lehet következtetni; evvel azonban hangutánzó igetőkben történetesen nincs dolgunk.

3. és 4. A *la*, *le* képző (I, 3.) ugyanaz mint az igen gyakori denominativképző *la*, *le*, magy. *ol*, *el*, *l*. Hogy ez tulajdonképen annyit ér, mint „facere", már sok ilyen denominativ ige jelentéséből kivehetjük, p. o. *harczolni* nem lehet más mint: „harczot tenni", v. ö. dolog-tevő, s török *iš-le*-mek (dolgozni, *iš* dolog, munka). Ezt világosan mutatja a török nyelv is, mely p. o. a beszélleni (beszédleni)-t épen úgy *lakïrdï-etmek* v. *tekellüm-etmek* (azaz „beszéd-tenni")

által, mint *söjle-mek (söz-le-mek* „szó-lani") által fejezi ki (v. ö. fent a 344. l. *önlemek* mellett *ön etmek)*. Egyébiránt szélesebb alkalmazásában a *la* képző nem csak olyan névszóhoz járul, mely a tevés tárgyát, hanem olyanhoz is, mely csak eszközét jelentheti, p. o. *kefél*ni, tör. *kefele*mek, mintegy: kefe-tenni, azaz: kefével-tenni valamit. Hangutánzó igéinkben, a *la* képzőnek egyenes eredeti alkalmazása mutatkozik, a mennyiben a hangfestő alapszó mindig csak a *la* képzőben kifejezett „tevés"-nek tárgyát teszi: *jïgla* = *jïg*-tenni, mintegy: jiholni, *khorla* = *khor*-machen, hortyogni (mong. *khor-kira* a fent magyarázott *kira* képzővel) stb. Tudva levén tehát a *la* képző jelentési értéke, még hangalakját is összeegyeztethetjük egy „facere" jelentésű igéével. Ugyanis már fentebb (I, 3. alatt) némileg valószínűvé tettem, hogy a *la* hajdan *t*-hanggal lehetett, tehát *ta* v. *da*. A mongol nyelv, melyben szintén megvan az *l*-es *la* képző, és hangutánzó igék képzésére szolgál, p. o. *oj-la (ojlakhu* sírni, v. ö. tör. *jïgla* és *aghla), khaji-la (khajilakhu* sírni, ordítani, v. ö. *khaji-kirakhu), khovak-la (khovaklakhu* károgni — holló, varjú) stb., e mellett *da* képzővel is él: *zang-da (zangdakhu* fölkiáltani haragosan, dorgálódzni, v. ö. *zang-ghora-khu)*, *čibak-da (čibakdakhu* fittyet hányni, elpattanni), *dagho-da (daghodakhu* híni, hangosan olvasni) [1]. Már pedig e mongol *da* olyan viszonyban van a szintén mongol és török *la*-hoz, mint a csak mongol *taj* melléknévképző (= -os, -es) a török *lu, luk* (a jak. *lâkh* szerint eredetibb **lak)*-hoz. E szerint bátran egynek tarthatjuk a mongol *la* és *da*-t, annyival inkább mert *dagho-da* mellett van még *dagho-la* is (sonum, vocem facere, énekelni), és *čibak-da* nagyon hasonnemű a mong. *inčak-la (inčaklakhu* zokogni, sercsegni) és *irak-la (iraklakhu* rekkedtté sírni magát, jajveszékelni)-hez. Az eredetibb alak *da* volna, melylyel a török is bír még *sïkta*-ban (l. 346. l.), s melyet mind a mongol mind a török túlnyomóan *la*-vá engedtek elváltozni, míg a *taj* melléknévképzőt (eredetibb **tak* helyett) csak a török tette *l*-essé: **lak* (illetőleg *luk*, *lu)*. A *da* vagy *ta*-val összeegyeztethető ige, mely „facere"-t jelentene, nincs ugyan a szorosabb értelemben vett törökben, sem a mongolban (mert a tör. *it-*, *et*-mek-et nem merem betűáttétellel eredetibb *ti*, *te*-ből származtatni), de van a törökhez legközelebb álló csuvasban *tuv-* (inf. *tuvas)* = magy. *tev-* (tenni) ige = finn *tek- (tek-o; teen*, inf. *tehdä)*, melyet

[1]) Egy mongol denominativ ige, *da* képzővel *la* helyett: *kirüge-de* (*kirügedekü* fűrészelni, *kirüge* fűrész).

a *da*, *ta*-val baj nélkül egyeztethetőnek tartok. S így már nem kell csodálni, hogy a csuvasban, mely a törökkel minden főigét közösen bír, van *tuv*- ige, s a törökben merőben hiányoznék az; de így látjuk, hogy nem hiányzik: megvolt valaha különállólag, s fenmaradt a *da*, *la* igeképzőben. Minthogy a török nyelv a szó első szótagján túl szereti a súlyosabb *a*, *ä*, *(o, ö)* hangzókat könnyebbekké *(u, ü, ï, i)* változtatni, egyelőre is a hol képzőben súlyos hangzót találunk, azt eredetibbnek kell tartanunk: így a csuvas *tuv*-nak is, mely a török-mongol *ta*, *da*, *(la)* képzőt magyarázta, eredetibb **tav (tov* v. ö. magy. *tév-*, *töv-*, ténni v. tönni), sőt a finn *tek-o* szerint **tak (tok)* alakját tehetjük föl; a csuvas *tu* úgy áll *ta*-hoz, mint ugyan csuv. *pĭh* tör. *bak*-mak-hoz, vagy *il*, jak. *ïl* tör. *al*-mak-hoz.

Ugyanezen *da* képzőalakot, „facere" jelentéssel, találjuk az I, 4. alatt fölhozott *rda*, *lda* képzők második részében is. Természetes, hogy csak úgy állíthatjuk ezt, ha *rda*, *lda* összetett képzők; a mi elfogadható, ha az *r* és *l*-t némileg kielégítően megmagyarázzuk. A mennyiben ezen *r*, *l* közvetlen a „facere" jelentésű *da* képző előtt áll, nem lehet benne igeszói elemet látni, hanem névszóit, mely az úgyis képzők előtt névszói jellemmel járó hangfestő alapszót kiegészíti. Erre nézve mindenek előtt tekintetbe venni való, hogy az oszmanli-török több kéttagú önálló hangszóval bír, melyeknek második tagja *r* v. *l*-en végződik s mégsem tartozik az egyszerű hangfestő alapszóhoz, p. o. *ufur* a szél erős fuvásáról *(jel ufur ufur eser;* v. ö. *öf-le* I, 3., *öf-ür* I, 1; eredeti hangfestő alapszó tehát csak *uf*, v. ö. magy. *fú)*; *kïpïr* fölbuzogó forrásról *(kïpïr kïpïr kajnamak;* v. ö. szláv *kipieť* forrni, mely e szerint hangutánzónak mutatkozik); *parïl* neszes égésről *(parïl parïl janmak,* a mi csak az egyszerű hangfestővel is így van: *par par janmak)*; *čaghïl* csergedező víz neszéről (v. ö. *čagh-la)*; *čivil* apró madarak csiripolásáról *(čivil čivil ötmek)*. Már itt kettő van, melyekhez I, 4. ugyancsak hozzá járúlni látjuk a *da* képzőt: *čaghïl-da*, *čivil-de*. Ezek tehát = *čaghïl*-facere, *čivil*-facere. Miként képez itt az *ïl*, *il* az egyszerű hangfestőből önálló hangszót, sőt mintegy hangutánzó nomen abstractumot, legszebben mutatja a kojbal-tatár *t'êdel* tussis = jak. *sötöl*, mely a karagasz *t'ödürük* mellett nyilván csak *t'ed*, *(t'öd)*, *söt* alapszóból indúl ki; ide vonható tovább p. o. a mongol *aghuril* = harag, e mellett *aghur* szintén = harag; sőt a mongol és jakut *l* képző, mely nomen actionist képez: jak. *itäghäl* hit *(itäghäj* hinni), mong. *setkil* gondolat,

elme *(setki-kü* gondolni) stb.; végre a magyar *menetel, hivatal*-félék is számba jöhetnek, ha így taglaljuk: *menet-el*, *hivat-al*, úgy hogy névszói alaphoz járúlna az *al*, *el* képző. — Az *lda* végű igetők mellett léteznek rendesen *ldï*, *ldi* végű nomina abstracta actionis is, melyek nyilván az *lda*-igék származékai *(ldï*, *ldi* összevonva ebből: *ldaghï*, *ldeji)*: *čaghïldï* csergedezés *(čaghïlda)*, *čivildi* suttogás *(čivilde)*, *khïrïldï* mormogás, horkolás, károgás *(khïrilda)* és párosan: *khïrïldï mïrïldï* (v. ö. még *mïrïlda)*, *šurïldï* csergedező morgás *(šurïlda)*, *fisïldï* suttogás *(fisïlda)*, *görüldü* dörgés, görgés, mennydörgés, *mïrïldï* morgás, ordítás, károgás *(mïrïlda)*. Egészen hasonszerűek ezekhez: *kütürdü* rumor, zaj, lárma, *kütürdü patïrdï* (v. ö. *pat-la* I, 3), — a melyek mellett, kivált meglevén a *čatïrda* ige (v. ö. I, 3. *čat-la* úgy mint *pat-la)*, a megfelelő igéket is föltehetjük: *kütürde patïrda* — de egyszersmind, az analogia szerint, az *r*-nek csak olyan jelentőségét következtethetjük, a milyen az *l*-nek *ldï*-féle nomen actionisban, és *lda*-féle igetőben van.

A török *-rda*, *-lda* összetett hangutánzó igeképzőnek nem igen találjuk párját a legközelebbi rokonságban, ha csak nem a mongol *lda*, mely verba reciprocát képez, annyiban párja a tör. *lda*-nak, hogy alkalmasint az említett *l* nomen actionis képzője és a már fejtegettük *da* igeképzőből van összetéve: *côkilda* egymás ellen lármázni = *côkil-da*; *côki-* *(côki-khu)* lármázni, kiabálni, s ebből: *côkil* lármázás. A reciprocitás jelentése így csak másodrendű fejlődmény volna, *côkilda* magában csak annyit tevén mint: lármázást tenni, mintegy: lármázásolni.

5) A *ga* képzőnek előbb még néhány példáját a mongolból hozom föl, melyek a magyarázatot könnyíteni fogják: *anir-gha* (inf. *anirghakhu* hírleni, híre jár; *anir* sonus, vox, hír), *inca-gha* nyeríteni (v. ö. az *š*, *s* hangot tör. *kiš-ne*, kojb. *kis-te*-ben), *dorkil-gha* schnelles und wirbelndes getöse erregen *(dorki* schnell u. laut plappern).

Ezek közül az *anir-gha* világos denominativ képzőt mutat, megint *dorkilgha* a *dorkil*-hoz járúltatja a képzőt, mely nyilván a *dorki* igetőből eredő nomen actionis, úgy hogy *dorkilgha* egészen a fent fölhozott *côkil-da* párosa, azaz a *gha* képző itt a *da*-nak felel meg; ha ehhez hozzáteszszük, hogy *gha* még rendes causativumi képző a mongolban, azok után a miket fentebb *kar*, *kïr* képzőről mondtunk, már eléggé világos, mit ér és jelent a *gha* képző is: nem egyebet mint „facere, tenni.“ Hasonlót mutat a török is p. o. *kana-*

mak igéjével, mely *kan* vér-től származván = vérezni (*kan-gha* helyett, mintegy blut-machen, blut-geben). Ennyi elég az I, 5. A. alatti *ga* képzőre.

A mongol *gha*, *ke* mellett még egy gyengébb hangzójú alak *ki* áll, szintén hangutánzó igéket képező: *côki* lármázni, kiabálni (*cô* sonus, lárma), *dar-ki* sebesen és zajosan folyni, geplärr streitender; *dor-ki* schnell u. laut plappern; *dör-ki* hangosan beszéllni, dörögni, *čis-ki* pfeifen, singen (madarak). Ennek a *ki*-nek megfelel az I, 5, B. alatti jak. *gij* stb. p. o. *ńir-gij* egészen olyan, a milyen *dör-ki*. A csupa *ïj*, *ij*, tör. *ï*, *i*-nek ezen *ki*, *gïj*, *gij*-vel való azonosságát már fentebb I, 5. alatt megokoltuk; találtatik *ki* helyett csupa *i* a mongolban is: *sukš-i* nyelni, csuklani; *ukš-i* würgen, okádni, *ul-i* ordítani, ululare, *kekš-i* szárazon köhögni, *labš-i* fecsegni, *cak-i* tüzet ütni (tör. *čak*, jak. *sakh*). Ezek közül *ul-i* = jak. *ul-uj*, tör. *ulu*, s egyszersmind = kojbal *ël-ga*, a mi mind ezen képzőalakoknak a *ga* alakkal való eredeti egyazonságát mutatja.

Az I, 6. fölhozott jak. *gïnaj*, *ginäj*, *gunâ* és ilyenből gutturalisvesztés által rövidült tör. *na*, *ne* képző párját találja a mongol *kina*, *kine*-ben; p. o. *taǯi-kina* (inf. *taǯikinakhu*) csattanni, recsegni (= jak. *tačï-gïrâ* I, 2.); *dörǯi-kine* rasseln, lärmen, döczögni (menő szekér), *döng-kine* peregni (dob); *horči-kina* getöse des wassers, kollern im leib; *šighu-kina* zúg; suhog (szél a fákon át), *šurči-kina* rauschen. Ennek a képzőnek jelentését a jak. *tačï-gïrâ* világosítja föl, mely a mongol *taǯi-kina*-val állván szemben, a *kina*-t egy rendbe helyezi a fent II, 1—2. tárgyalt *kar*, *kïr* (stb.) képzővel. De eredetét is adja a jakut nyelv, *kïn* = facere igéjével, mely maga is hangutánzó igék körülírására használtatik, p. o. *sar-gïn*, *sïb-gïn* l. fent a 350. l.

Hogy a *ga*, mong. *gha* képző ugyanazon jak. *kïn*-hoz tartoznék, nem merem állítani, bármily bizonyosnak mondja is Boller (Sitzgsb., hist.-phil., Wiener Ak.-Wiss. XXII, 136): „ohne zweifel ist *gha* das radical des verbums syrjänisch *kara*, türkisch *kïlmak*, jakutisch *kïn* = thun.“ Még ez utóbbira is azt mondja Böhtlingk (Jak. gr. 90. l.) óvatosan: „*kïn* mit türk. *kïlmak* zusammenzustellen, trage ich einiges bedenken.“ Alkalmasint azért, mert sehogy sem talál arra több példát, hogy valamely *l*-en végződő török gyökszónak *n*-en végződő jakut felelne meg. Itt nem az a kérdés, hogy általában mi lehet, hanem mi szokott lenni és mit lehet tényekkel kimutatni. Teszem az *l* és *r* váltakozása is igen lehető dolog, a mint akár az árja nyelvek

bizonyosnál bizonyosabban mutatják; ellenben, noha nem hallatlan dolog, de mégis az árjákhoz képest szerfölött ritkán fordúl elé az áltaji nyelvekben (v. ö. MNyelvészet VI, 114. mily kevés példát hozhat föl erre Fábián). Így, míg több bizonyítékot nem nyerünk, inkább azt tartjuk, hogy külön egy „facere" jelentésü igéből, melyet különállólag nem ismerünk, ered a *ga*, *gha* képző; külön ige a *kön* és tör. *kül;* amaz = mongol *kina* igeképző, emez = mongol *ghul*, a *gha*-n kivül használtató causativumi képző; és épen azért, mert *kina* és *ghul* egymás mellett ugyanazon nyelvben vannak meg alaki különbséggel, egyelőre azt hiszszük, hogy nem egyazok. A török nyelvek úgyis többféle „facere"-igével bírnak, melyek merőben külön eredetüek: *it*-mek *(et*-mek), *kül*-mak, *ejle*-mek (mely denominativumnak látszik), karagasz *t'asa*, jak. *ongor* (ezenkivül *kön)*, csuvas *tuvàs;* a mongol is hármat: *edü-kü, üjlet-kü, ki-kü.* Nem lesz tehát baj, ha egyelőre a *ga* képzőben még egygyel többet veszünk föl.

III.

A mint imént a török hangutánzó igéket összeállítottuk, képzőiket meghatároztuk s lehetőleg megmagyaráztuk, úgy kellene még kiterjedőbb egybehasonlítás végett a finn nyelvekbeli hangutánzókat is tárgyalni, és ki fogna tünni, milyen és a török képzőkkel menynyire egyező képzők vannak meg azokban; s azután a magyar hangutánzó igék nem kis seregét is bele vonva, még a hangutánzó alapszóknak is igen érdekes összeállítását lehetne eszközölni, melynek tanuságát még egyéb nem áltaji nyelvekbeli hangutánzók párhuzamba tétele növelhetné, azon fontos kérdés merülvén fel így, hogy mennyire bizonyítanak vagy nem bizonyítanak a hagutánzó alapszók nyelvrokonság dolgában. Ez úttal még nem vállalkozhatván ezen messzebb terjedő nyomozásra, most befejezésül még csak nehány észrevételt akarok eléadni, melyeket már a fentebbi török hangutánzók fejtegetése után magyar hangutánzó igék képződéséről lehet tenni.

1) A legközönségesebb magyar hangutánzó igeképző *g (og, eg* p. o. *gág-og, per-eg)* láthatólag nem egyéb mint a török *ga, ge,* melynek eredeti jelentése egy „facere" igéé, sőt a magyarban is elétünhetik még ez eredetibb *ga, ge* alak p. o. *per-ge-ni* e mellett: *pereg-ni, csur-ga-ni,* e m. *csurog-ni, kon-ga-ni* stb.; az *og, eg* önhangzója ejtést

könnyítő segédhangzó, mely szükségessé vált, mihelyt a *ga*, *ge* hátúl elkopván, csupa *g* lett [1]).

2) A magyar *g* képző *r* képzőjű tők után is jő elé, úgy mint a török *rda* végzetű igékben a *da* képző. Ennek mibenvoltát most meg is értjük: t. i. a *da* képző is „facere" jelentésű, tehát egy értékű a *ga*-val vagy magyar *g*-vel. Ilyen magyar igék tehát, milyenek *nyösz-ör-ög*, *nyek-er-eg*, *szisz-er-eg*, *csik-or-og*, a török *pat-ïr-da*, *sum-ur-da*-félékkel tökéletesen egyazon képzésmóddal készültek, s az *r* képzőjű töikre nézve is azt a magyarázatot kell elfogadnunk melyet fentebb II, 4. alatt (lásd a 357. l.) adtunk, t. i. névszóiaknak kell e tőket tekinteni, melyekhez a *da* v. *ga* mint denominativképző járúl.

3) Ilyen magyar hangutánzó igék, milyenek *süvölt*, *üvölt*, továbbá *ít* képzővel, mely tudvalevőleg *ojt*, *öjt* (*olt*, *ölt*)-ből lett, p. o. *sivít*, *nyerít*, *vonít* v. ö. még *sohajt*, teljességgel a török *lda* végzetűeknek felelnek meg, s a *t* = *da*, mint „facere" jelentésű denominativképzőt mutatják föl. Az *l* képzőjű névszói alapra nézve (l. fentebb 356. l.) a magyar *aj*, *ej*-féle hangutánzó névszók is tekintetbe vehetők, melyeket *aly*, *ely*-félékből eredettnek hiszünk, p. o. *zörej* (v. ö. *zör*-ög), *kacaj* (v. ö. *kac*-ag), *moraj* (*mor*-og).

4) Közvetlen a hangutánzó (hangfestő) alapszóhoz járúló képző a magyar *dúl*, *dül* ezekben: *kon-dúl*, *dör-dül*, *zen-dül* stb. Ebben ugyancsak a török *da*, *de* („facere" jelentésű) képzőt ismerhetjük föl, továbbképezve *l* reflexivo-passiv képzővel. Fentebb láttuk, hogy a *da* képzővel azonos „facere" igégyök (magy. *te'*, finn *tek*, csuvas *tuv*) eredetileg gutturalison végződik; a magyar *-dúl* tehát úgy alakúlt, mint *fúl* ebből: **fohul* = tör. *boghul*, azaz = **-dohul*, *-döhül*. A reflexivo-passiv képző egyszersmind az, mely a *-dúl*-féle hangutánzó igéknek azon némi inchoativ jelentésüket adja [2]).

---

[1]) Máskép erről Riedl (Magy. gr. 130), ki szerint a *g* (*og*, *ög*) igeképző mint „exponent des dauerns, seinem ursprunge nach mit höchster wahrscheinlichkeit dem plural-anzeiger *k* an die seite gestellt werden kann." Elég azt megjegyeznem, hogy a *g* eredete, a fentebb kimutatott tények után, csak a magyar nyelvből meg sem határozható, s hogy általában nem tanácsos, valamely betűre általános dynamicus értéket fogni rá.

[2]) Figyelmeztetek itt a *-dúl*, *-dül* képzőnek emettől eltérő értelmezésére, melyet fent 9. 10. ll. Fábián ád, valamint Hunfalvynak ez értelmezés ellen való kifogására 103. l. — Riedl (Magy. gr. 139): „Die mit dem element

5) A török *la, le* (l. fentebb I, 3.) = magyar *l, ol, el* képzőről nem kell bővebben szólanom; csak arra kell utalnom, mit jelent a tör. *la* (l. 355. l.), a mit a magyar *l* is jelent.

6) A magy. *sír*-ni, a *sí* hangfestő alapszóból alakúlt, olyan képzővel, mely a tör. *kar, kär* változatjainak felel meg, s így vehetjük föl volt alakját: **sigir* v. *sihir, sijir*. A csuvasban van *sighir* és *jir* (**jighir*). A török *kar* képzőnek megfelelősége azonban még egyéb kéttagúnak maradt magyar igetőknél jöhet tekintetbe p. o. *had-ar, facs-ar, tipor, habar* stb.

---

g gebildeten frequentativa [p. o. rem-eg, csor-og, zaj-og] verwandeln diese gutturalis media in die entsprechende media dentalis, wenn an dieselben das intransitive element *ul, ül* gefügt wird, als: *rend-ül* statt *ren-gül, csen-dül* aus *cseng* stb." Azt hiszem ez tulajdonképen nem is a *dúl* képzőnek fejtegető magyarázata, hanem csak más szóval azt fejezi ki, a mit igen egyszerűen így mondhatunk: a *g* képzőn kivül van még egy *dúl, dül* képző is. De ha ugyancsak magyarázat akar lenni, azt találom benne megmagyarázatlannak, hogy miért változtassa a magyar nyelv a (különben csak feltételezett) *gúl, gül*-t *dúl, dül*-re, semmi hangtani szükség őt arra nem kényszerítvén. Hasonló nézettel vannak azonban, úgy látszik, a NSzótár szerzői is, kik az Előbeszéd 128. lapján ezt írják: *d* mint középképző: fog-d-os = fog-od-os stb., *moz-d-úl* (moz-od-úl, *moz-og-úl*), *for-d-úl* (for-od-úl, *for-og-úl*).

BUDENZ JÓZSEF.